

پیشگیری و درمان دو نمونه از بیماری‌های شایع در میان مقنیان یزد

بر اساس دانش پزشکی مردمی منطقه

گلفام شریفی^۱

چکیده

مقنی‌گری از مشاغل سخت و طاقت‌فرساست و کم‌تر مقنی‌ای تا پایان عمر کاری در صحت و سلامت کامل جسمانی به سر برده است. موضوع پژوهش حاضر راه‌های پیشگیری و درمان سنتی بیماری‌های شایع در میان مقنیان استان یزد است. مقنیان بیشتر به انواع بیماری‌های «تنفسی» و بیماری پوستی «آب‌گز» مبتلا می‌شوند. داده‌های ارائه‌شده بر پایه مطالعات میدانی نگارنده و مصاحبه با مقنیان شهرهای بافق، زارچ، اردکان، ابرکوه، طبس، مروست، هرات و شهر یزد در ماه‌های آذر و دی ۱۳۸۹ شمسی گردآوری شده است. تاکنون پژوهش مستقلی درباره بیماری‌هایی که مقنیان بدان مبتلا می‌شوند، و روش‌های درمان این بیماری‌ها انجام نشده و تنها به طور پراکنده در برخی منابع بدان‌ها اشاره شده است.

واژگان کلیدی

قنات، مقنی، بیماری‌های تنفسی، بیماری آب‌گز، یزد

۱. استادیار پژوهشکده مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

Email: golfsharifi@hotmail.com

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۲/۵ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۴/۵/۱۵

مقدمه

فلات ایران از دیرباز با کم‌آبی روبرو بوده است، اما مردم ایران با استفاده از تجربیات گذشتگان خود، آب‌های زیرزمینی را به بهترین شیوه ممکن استحصال و در طول سالیان دراز طولانی‌ترین و عمیق‌ترین قنات‌ها را ایجاد کرده‌اند. این فناوری نقش مؤثری در آبادی و عمران منطقه خشک و کویری ایران به ویژه استان یزد داشته‌است.

ارزش‌نهادن به امر پژوهش در زمینه قنات زمانی به بهترین نحو انجام خواهد پذیرفت که علم بهره‌برداری از آب‌های زیرزمینی در کنار تکریم مقنی‌ها و متخصصان این امر صورت گیرد. این افراد متخصص علاوه بر فن آشناسی، دارای معلومات ریاضی و مهارت در اندازه‌گیری‌های مختلف هستند و از زحمت‌کش‌ترین و صبورترین اقشار جامعه به شمار می‌آیند.

این افراد بیشترین خدمات را در زمینه‌های آبرسانی و پیشرفت کشاورزی انجام می‌دهند، اما متأسفانه زندگی و سلامت آن‌ها همواره در خطر است. (سیدسجادی، ۱۳۶۱ ش؛ گوبلو، ۱۳۷۱ ش).

مقنیان به دلیل حضور دائمی در عمق چاه‌ها و شرایط محیطی کار مقنی‌گری، دچار بیماری‌های خاصی می‌شده‌اند. در این پژوهش به دو بیماری مهم که اغلب مقنیان بدان مبتلا می‌شوند، اشاره می‌کنیم: بیماری‌های تنفسی و بیماری آب‌گز.

روش

این پژوهش بازتابی از است پزشکی عامیانه و برگرفته از روش پژوهشگران پیشکسوت در این زمینه. پزشکی عامیانه نگاهی مردم‌شناسی دارد که در آن پیشگیری و درمان بیماری‌ها بیشتر بر پایه دانش مردمی است.

این اطلاعات شفاهی در طول سالیان دراز پروارنده شده و از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. (جوزانی، ۱۹۹۴ م.)

از آنجا که مقنی‌گری شغلی مردانه است، امانت‌داران این اطلاعات شفاهی نیز مردان هستند. نگارنده طی مصاحبه‌های خود در آذر و دی‌ماه ۱۳۸۹ از استادکاران مقنی آقایان علی رنجبر بافقی^۱ و سیدکاظم فرجیان در بافق، جواد ناییبی در زارچ، حسین دهستانی در اردکان، حسین زارع‌زاده در مهریز، محمدحسین نجاتی در ابرکوه، عبدالحسین خواجه‌نژاد در مروست، محمدرضا فیاض در شهر یزد، حبیب‌الله و حسن حمامیان^۲ و همچنین آقای معظم‌آبادی در طبس به دست آورده است.

باید عنایت داشت که هنگام تهیه این مقاله (آذر و دی ۱۳۸۹) شهرستان طبس در تقسیمات اداری کشور جزء استان یزد بود و از بهمن ۱۳۹۱ به استان خراسان جنوبی پیوست.

الف - بیماری‌های تنفسی

بر اساس اطلاعات شفاهی به دست‌آمده در اردکان، بیشتر مقنیانی که در کوه و مناطق سنگلاخی کلنگ می‌زدند، به علت کمبود اکسیژن در راهروهای قنات، برخاستن گرد و خاک زیاد و نبود تهویه مناسب، چنان از خاک سنگ پوشیده می‌شدند که مانند آسیابانان سراسر سفید به نظر می‌رسیدند.

این گروه از مقنیان اغلب به بیماری‌های ریه مبتلا می‌شدند. شدت بیماری‌های تنفسی این گروه مانند کسانی است که در معادن کار می‌کنند. در ابرکوه بیماری‌های تنفسی مقنیان را عموماً بیماری «آسم» می‌شناسند.

امروزه دستگاه‌های دمنده هوا مشکل کمبود اکسیژن در چاه‌ها را برطرف کرده‌اند، اما مقنیان از گذشته‌های دور با استفاده از تجربیات خود تدابیر گوناگونی

برای تأمین اکسیژن در داخل قنات می‌اندیشیدند که به برخی از این روش‌ها اشاره می‌شود.

میله چاه‌ها از ارکان اساسی قنات به شمار می‌آیند. مهم‌ترین فایده این چاه‌های عمودی هوادهی به افرادی است که در اعماق زمین مشغول کارند. بدون وجود میله چاه‌ها مقنی حتی در مدت زمان کوتاه نیز نمی‌تواند در زیر زمین دوام بیاورد. (سجادی، ۱۳۶۱ ش.)

در گذشته، در راهروهای قناتی که اکسیژن هوا کم بود یا به اصطلاح «دم» داشت، دو میله به فاصله سه تا پنج متر از یکدیگر حفر می‌کردند. در این حالت جریان هوا از یکی از میله‌ها وارد و از دیگری خارج می‌شد. بدین ترتیب هوا جریان می‌یافت و تنفس در راهروهای زیرزمینی قنات به راحتی صورت می‌گرفت. به این دو جفت میله که در کنار یکدیگر جهت هوادهی به زیر زمین حفر می‌شوند، «جفت» و «بادو» می‌گفتند. (آغاسی و همکاران، ۱۳۸۳ ش.؛ مشاهدات میدانی مؤلف در شهرستان‌های بافق، ندوشن و طبس، ۱۳۸۹ ش.)

محمد بن حسن حاسبِ کرجی، دانشمند قرون چهارم و پنجم قمری، چنین می‌نویسد: «مقنیانی که در چاه‌های دم‌دار کار می‌کنند، باید درون چاه مقداری سرکه و هندوانه قرار دهند. اگر دم چاه کاهش نیافت، کنار آن چاه چاهی دیگر بکنند تا موجب گردش هوا شود. مقنی باید خوراک‌های رقیق بخورد و از خوردن سیر و پیاز بپرهیزد.» (کرجی، ۱۳۷۳ ش.)

در منطقه بافق بر این باورند که افراد هنگام کار با زدن ماسک می‌توانند جلو ورود گرد و خاک به ریه خود را بگیرند و دچار بیماری‌های تنفسی نشوند. بکاربردن ریزه‌های ماسه بادی در میله چاه‌ها، تنها موجب سردشدن هوای داخل قنات می‌گردد و بدن ترتیب مقنیان کمی خنک شده و رفع خستگی می‌نمایند.

در منطقه زارچ برای جلوگیری از کمبود اکسیژن، مقنی پیش از ورود به چاه مقداری ماسه بادی درون چاه می‌ریزد تا دم هوا گرفته شود و هوای درون چاه به حرکت درآید. تدبیر دیگر این است که مقداری سرکه همراه خود می‌برد تا در هنگام دم‌گرفتنی در چاه دهان و بینی خود را با سرکه تر کند و دچار نفس‌تنگی نشود. ریختن ماسه بادی علاوه بر خاصیت مورد نظر باعث می‌شود که هوای داخل چاه تا مدتی خنک بماند. (مشاهده میدانی مولف در منطقه زارچ، ۱۳۸۹ ش.)

در منطقه اردکان بیماری تنفسی مقنیان به «مرض قنات» معروف است و مقنی‌های مهریز بر این باورند که مقنیان هیچ‌کدام تا پایان کار سالم نمانده‌اند، چراکه گرد و خاک به بینی و ریه آن‌ها می‌رود و غالباً دچار نفس‌تنگی می‌شوند. استفاده از ماسک تنها در قنات‌های خشک بکار می‌آید و در قنات‌هایی که آب داخل آن‌ها جریان دارد، باعث گرفتگی راه نفس می‌شود.

زمین‌های شنی کم‌تر دم دارد، حال آنکه زمین‌های گلی و مرطوب دم بیشتری دارد و بیشتر موجب گرفتگی سینه و قلب می‌شود. در نهایت، مقنیان این مناطق بر این باورند که استفاده از ماسک نیز زیاد بکار نمی‌آید و جلوی گرد و خاک را نمی‌گیرد.

در منطقه طبس، یکی از علت‌های دم‌گرفتگی در چاه‌های قنات را استفاده از چراغ کاربید سوز^۳ برای تأمین روشنایی داخل چاه می‌دانستند، به همین دلیل در گذشته آهک یا خاکستر یا ماسه بادی در میله چاه‌ها می‌ریختند و پس از ده بیست دقیقه پایین می‌رفتند. این کار باعث می‌شد تا حدود دو سه ساعتی هوای چاه خنک بماند. علاوه بر این با استفاده از آب و آهک از دم‌گرفتگی داخل چاه‌ها می‌کاستند.

در شهر یزد نیز برای دفع گاز کربنیک چاه، شب‌هنگام سرکه و آب آهک در چاه می‌ریختند، اگرچه به نظر آنان ریختن ماسه بادی در میله چاه‌ها باعث نفس‌تنگی بیشتر نیز می‌شود.

ب - بیماری آب‌گز

اغلب مقنیان به علت کار مداوم در محیط مرطوب راهروهای قنات به این بیماری مبتلا می‌شوند. این بیماری پوستی بیشتر همراه با خارش و بروز دانه‌های قرمز در پاها و ران‌ها، به ویژه در فاصله میان انگشتان پا و گاهی دست‌ها مشاهده می‌شود.

به سبب تماس دائمی با آب در این محل‌ها پوست حساس و نازک می‌شود. گاهی خارش و سوزش در مناطق آب‌گزرده به حدی شدت می‌یابد که توان ادامه کار را از وی می‌گیرد و مقنی مجبور می‌شود مدتی بستری شود. این بیماری بیشتر در زمستان‌ها که به دلیل کوتاهی روزها مقنیان کم‌تر از آفتاب استفاده می‌نمایند، دیده می‌شود. (آغاسی و همکاران، ۱۳۸۳ ش.)

مقنیانی که در چاه‌های عمیق و محیط‌های مرطوب کار می‌کنند و بیشتر مواقع پاهایشان در آب است، پیش از ورود به قنات، دست و پای خود را با روغن کرچک چرب می‌کنند تا رطوبت کم‌تر به بدن آن‌ها اثر کند. (کردوانی، ۱۳۹۰ ش.)
از آنجا که این بیماری در محیط مرطوب ایجاد می‌شود، حاسب کرجی پیشنهاد می‌کند مقنی پیراهنی چرمی از پوست گوساله دباغی‌شده که با پیه مذاب گاو چرب شده باشد، بپوشد. (کرجی، ۱۳۷۳ ش.)

در شهر یزد بیماری آب‌گز را مربوط به قنات‌هایی می‌دانند که آب گرم در آن‌ها جریان دارد و مقنی از شش ساعت تا (برخی مواقع) دوازده ساعت پیایی در آب بوده است. جهت درمان آب‌گز پوست انار را در تغارهای آب جوش می‌ریختند، پیه

انار که ذوب می‌شد، ماده به وجودآمده را لب چاه‌های قنات می‌گذاشتند تا مقنیان هنگام استراحت آن‌ها را روی پوست بگذارند.

در نهایت نیز از حنا استفاده می‌کردند. بدین صورت که حنا را با آب یا روغن کرچک به صورت خمیر درآورده و روی پوست می‌مالیدند. در بافق، اردکان و زارچ پوست انار شیرین روی پوست بدن می‌مالند. (مشاهدات میدانی مؤلف در یزد، بافق، اردکان و زارچ، ۱۳۸۹ ش.)

در مَرُوست بر این باورند که در این بیماری، آب زیر پوست نفوذ می‌کند و قرمزرنگ و متورم می‌شود. پس جهت درمان به پوست‌شان موم می‌مالیدند تا روزنه‌های پوست را ببندد.

در این منطقه از حنا برای تقویت پوست در برابر آب‌گز استفاده نمی‌کنند، زیرا معتقدند طبع گرم این گیاه بیماری را شدت می‌بخشد. بر اساس برخی مطالعات مردم‌شناسی پزشکی پیه گاو به همراه موم، همچنین خمیر حنا در درمان ترک‌های پوست پا مفید است. همچنین مخلوط سدر، حنا و ماست در درمان حساسیت‌های پوستی بکار می‌رود. (جوزانی، ۱۹۹۴ م.)

در طب سنتی از انار و حنا در درمان برخی از بیماری‌ها استفاده می‌شده است: انار شیرین از نظر طبیعت سرد و معتدل است، حال آنکه پوست انار سرد و خشک است.

مرهمی از برگ‌های له‌شده یا گل‌های له‌شده انار با روغن کنجد پماد مؤثری برای سوختگی و سوز پوست است؛ حنا نیز از نظر طبیعت گرم، خشن و التیام‌دهنده نقاطی از بدن است که متورم شده و زرداب از آن خارج می‌شود.

لازم به ذکر است که در برخی مناطق مانند مهریز مقنیان هرگز به این بیماری مبتلا نمی‌شوند، چون بر این باورند که آب آن‌ها شیرین و آشامیدنی است و این بیماری تنها در مناطقی شایع است که آب شور دارند.

نتیجه‌گیری

هدف از این پژوهش توجه مردم‌شناسان با خطرات و بیماری‌های کار در قنات و روش‌های مردمی مقابله با آن است. شاید یکی از علت‌های بی‌علاقگی جوانان به دانش سنتی - بومی قنات و قنات‌داری در ایران کم‌توجهی به بیماری‌هایی است که مقنیان بدان مبتلا می‌شوند. با توجه به بیماری‌های سختی که مقنیان به سبب کار درازمدت در زیر زمین بدان مبتلا می‌شوند، این افراد باید از مزایای مشاغل سخت و زیان‌آور بهره‌مند شوند.

بی‌نوشت‌ها

۱. در گذشته در پاییز ۱۳۹۲ ش.

۲. در گذشته در پاییز ۱۳۹۲ ش.

3. Carbide lamp

فهرست منابع

منابع فارسی:

آغاسی، ع-و. صفی‌نژاد، ج. (۱۳۸۳ ش.). *واژه‌نامه قنات*. یزد: انتشارات شرکت سهامی آب منطقه‌ای یزد، صص ۴-۵ و ۲۸.

سیدسجادی، م. (۱۳۶۱ ش.). *قنات، کاریز، تاریخچه، ساختمان و چگونگی گسترش آن در جهان*. تهران: انتشارات انجمن فرهنگی ایتالیا، صص ۸-۷۷ و ۹۹.

کرجی، ا-م. (۱۳۷۳ ش.). *استخراج آب‌های پنهانی*. ترجمه حسین خدیوچم. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، صص ۷-۸۵.

کردوانی، پ. (۱۳۹۰ ش.). *منابع و مسائل آب در ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، جلد اول، صص ۷-۲۵۶.

گوبلو، ه. (۱۳۷۱ ش.). *قنات‌ها: فنی برای دستیابی به آب*. ترجمه محمدحسین پاپلی یزدی و ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، صص ۲-۷۱.

منبع فرانسه:

Jozani, N. (1994). *La beauté menacée (Anthropologie des maladies de la peau en Iran)*. Téhéran: Institut Francais de Recherche en Iran, 149, 155.

یادداشت شناسه مؤلف

گلفام شریفی: استادیار پژوهشکده مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

پست الکترونیک: golfsharifi@hotmail.com

Prevalent diseases among Yazd Muqqanis and traditional methods for the prevention and treatment

Golfam Sharifi

Abstract

Digging Qanat (a series of well-like vertical shafts, connected by gently sloping tunnels) is one of the most exhausting occupations. Few Qanat diggers (Muqqanis) spend their lives in complete physical health after ending their job lifetime. The present research aims to study traditional methods applied to prevent and treat occupational diseases which are highly incident among Qanat diggers of Yazd province. Mostly, they contract diseases related to respiratory system and a kind of skin disease known as "Ab Gaz". Presented data have been gathered by the author from the field studies and interviews carried out with Qanat diggers of some cities including Bafgh, Zarch, Ardakan, Abargoo, Tabas, Marvast, Harat and Yazd during Azar and Day 1389/November, December, January/2009.

Keywords

Qanat, Muqqanis, Diseases, Yazd